

Якісна успішність студентів з предметів, що викладалися кафедрою наукового атеїзму за 1983 р. становила 89%, а з естетики – 100 %. Усі викладачі займалися науковою роботою. Так, Павлюк В. В. працював над проблемою «Духовний світ сучасного віруючого», брав участь в міжвузівській комісії СРСР з розробки програми курсу «Основи наукового атеїзму». Гнатюк Л. В. вивчав проблему «Марксизм і релігія про людину», був головою секції наукового атеїзму в інституті удосконалення вчителів. Кафедра спільними зусиллями працювала над науковою розробкою принципів та критеріїв ефективного комуністичного виховання студентів [4, арк. 20].

Для вчителів м. Рівне кафедрою було розроблено та розмножено методичні поради: «Психолого-педагогічні проблеми атеїстичного виховання учнів». В стінах вузу була розроблена «Памятка студенту-практиканту РДПШ з естетичного виховання учнів в процесі суспільно-політичної, навчально-виховної та літньої педагогічної практики в загальноосвітніх та професійних школах

В СШ № 1 було створено учнівський атеїстичний клуб «Прометей», розроблено положення про клуб і план роботи клубу. В Колоденській СШ Рівненського району з педколективом було проведено засідання «За круглим столом», де обговорювалися питання атеїстичної та естетичного виховання учнів, вечір запитань і відповідей на атеїстичні теми. На філологічному та педагогічному факультетах проведено конференцію «Моральне обличчя радянського вчителя».

Отже, педагогічний інститут з 1970 р. до 1998 р. – часу його реорганізації, був єдиним вищим державним навчальним закладом Рівненщини, який готував кваліфіковані вчительські кадри для загальноосвітніх шкіл. Державна освітня політика базувалася на засадах суспільно-політичних реалій. Навчальному осередку довелося функціонувати у складний період радянського тоталітаризму, де навчально-виховний процес піддавався ідеологічному пресингу. Професорсько-викладацький корпус забезпечив фахову підготовку педагогічних працівників для регіону та кваліфікованих лекторів-пропагандистів атеїстичного світогляду.

Таким чином, у 70–80-і рр. на Рівненщині освітній процес був просякнутий атеїстичною ідеологією. Досвідчені лектори-пропагандисти вели активну ідеологічну обробку підростаючого покоління в загальноосвітніх та професійних закладах Рівненщини. Учні було охоплено різними формами та методами атеїстичного виховання. Кожен вчитель у своїй роботі повинен був вносити обов'язковий виховний елемент. Внаслідок потужного впливу атеїстичної пропаганди формувалося покоління людей, байдужих до релігії і таких, що ставились до неї негативно.

Джерела та література

1. Атеїстичне виховання // Червоний прапор. – 1984. – С. 2
2. Басараба В. Актуальні проблеми атеїстичної роботи / В. Басараба // Зміна (Рівне). – 1982. – 29 травня. – С. 3
3. Державний Архів Рівненської області. – Ф. Р-479. – Оп. 8. – Спр. 1772. «Протокол засідання кафедр». – 38 арк.
4. ДАРО. – Ф. Р-479. – Оп.8. – Спр.1774. «Успеваемость студенческой кафедры за летнюю сессию 1981–1982 у. г.». – 54 арк.
5. ДАРО. – Ф. Р-479. – Оп. 8. – Спр. 2006. «Отчет о работе кафедры за 1983–1984 у. г.».–24 арк.
6. Дем'янчук Г. Юним – атеїстичну переконаність / Г. Дем'янчук// Червоний прапор. –1980. –18 травня. – С. 2
7. Добровичська В. А., Шеретюк В. М. Діяльність педагогічного інституту (1979 – 1998 рр.) / В. Добровичська, В. Шеретюк // Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку / Гол. ред. Р. М. Постолюкський. – К.: Знання України, 2010. – 385 с.
8. Панасенко В. Атеїстичне виховання / В. Панасенко // Червоний прапор. – 1970. – 16 червня. – С. 3
9. Перетятко С. Від знань – до переконань / С. Перетятко// Червоний прапор. – 1976. – 28 листопада. – С. 4
10. Русин П. Якщо відійти від трафарету / П. Русин // Червоний прапор. – 1982. – 16 січня. – С. 2
11. Сидорук В. Світячи іншим... / В. Сидорук // Червоний прапор. – 1981. – 28 листопада. – С. 3
12. Тютюн З. Дохідливо – значить дієво / З. Тютюн // Червоний прапор. – 1976. – 11 жовтня. – С. 5
13. Яготинцев Г. З добрим словом / Г. Яготинцев // Червоний прапор. – 1970. – 10 червня. – С. 6

УДК 331.105.2-057.15(477.82)(091)

Світлана Мартинчук

СОЦІАЛЬНІ ВЗАЄМИНИ ПІДПРИЄМЦІВ ТА РОБІТНИКІВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Дослідження присвячене аналізу соціальних взаємин підприємців та робітників у Волинській губернії.

Доведено, що промисловий переворот спричинив еволюцію у волинському соціумі. В умовах формування ринкової економіки міжстанові обмеження зникали і населення поступово розподілялося на нові соціальні верстви – підприємців і робітників. Формується чисельна група підприємців, переважно із середовища родовитого дворянства, поміщиків, купців, селянства, інженерів, юристів учителів та лікарів. Саме цей клас підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, схильний до новаторства, був носієм соціального прогресу. Кількісно зростав робітничий клас, який формувався переважно за рахунок українських селян і ремісників. Умови життя і праці робітників не можна назвати задовільними. Таке становище провокувало численні соціальні конфлікти, однак вони мали переважно локальний характер.

З'ясовано, що взаємини між робітниками та підприємцями склалися по-різному: від конфронтації до мирного співіснування. Визначальними факторами такої ситуації були економічна кон'юнктура, існуючі традиції сільського та міського життя, а також відсутність альтернативних джерел заробітків для більшої частини робітників.

Ключові слова: підприємці, робітники, соціальні взаємини, Волинська губернія.

Исследование посвящено анализу социальных отношений предпринимателей и рабочих в Волынской губернии.

Доказано, что промышленный переворот вызвал эволюцию в волынской социуме. В условиях формирования рыночной экономики межсословные ограничения исчезали и население постепенно распределялось на новые социальные слои – предпринимателей и рабочих. Происходило формирование многочисленной группы предпринимателей, преимущественно из среды родовитого дворянства, помещиков, купцов, крестьян, инженеров, юристов учителей и врачей. Именно этот класс предпринимателей лишенной традиций и сословных пережитков, склонен к новаторству, был носителем социального прогресса. Увеличивалась численность рабочего класса, который формировался в основном за счет украинских крестьян и ремесленников. Условия жизни и труда рабочих нельзя назвать удовлетворительными. Такое положение провоцировало многочисленные социальные конфликты, однако они имели преимущественно локальный характер.

Исследование показало, что отношения между рабочими и предпринимателями складывались по-разному: от конфронтации к мирному сосуществованию. Определяющими факторами такой ситуации были экономическая конъюнктура, существующие традиции сельской и городской жизни, а также отсутствие альтернативных источников заработка для большей части рабочих.

Ключевые слова: предприниматели, рабочие, социальные отношения, Волынская губерния.

The research has been dedicated to the analysis of social relations between entrepreneurs and workers in Volyn province.

It has been proved that industrial revolution caused evolution in Volyn society. In terms of the formation of market economy interclass limitations were disappearing and the population was gradually divided into new social strata of entrepreneurs and workers. A numerous group of employers was formed of the nobility, landowners, merchants, peasants, engineers, lawyers, teachers and doctors. This stratum of entrepreneurs deprived of traditions and class remnants and inclined to innovation, was a carrier of social progress. The stratum of employees increased in amount. It was predominantly made up of Ukrainian peasants and craftsmen. The conditions of life and work were impossible to call satisfactory. Such a position caused numerous social conflicts, however they were mostly of local character.

It has been found out that relationships between employees and employers were different: from confrontation to peaceful coexistence. The major factors of such a situation were economic conjuncture and actual in that period traditions of rural and urban life as well as the lack of alternative sources of earning money for most workers.

Key words: entrepreneurs, workers, social relations, Volyn province.

Постановка наукової проблеми. Проведення ліберальних реформ, завершення промислового перевороту в другій половині XIX ст. внесли зміни у соціальну структуру населення Правобережної України: був започаткований процес утворення двох нових соціальні верств або суспільних класів – буржуазії (підприємців) і пролетаріату (найманих працівників). Аналіз формування підприємців та робітників Волині дає змогу прослідкувати процес зародження та розвитку тогочасного соціуму.

Аналіз досліджень проблеми. Серед загальних досліджень щодо означеної тематики варто відзначити наукові розвідки Олександра Реєнта [14], в яких автор подає аналіз становища робітників у цукровій промисловості українських губерній.

В сучасній українській історіографії наразі немає узагальнюючої праці з історії соціальних взаємин підприємців та робітників. Наукові розвідки присвячені діяльності чи то робітників, чи то підприємців, як от роботи Миколи Москалюка [8, 9], в яких подано аналіз становища робітників та роль підприємців у обробній промисловості українських губерній. З останніх наукових розвідок можна виділити дослідження Олександра Олійника [12] про розвиток трудових відносин в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні та Юрія Поліщука [13] про етносоціальні процеси на Правобережній Україні. Також варто відмітити праці сучасних дослідників, що присвячені діяльності підприємців Волині, зокрема роботи Нелі Романюк [15, 16].

Мета дослідження – простежити процес формування підприємців та робітників Волинській губернії та з'ясувати їх соціальних взаємини.

Виклад основного матеріалу. Для характеристики взаємовідносин підприємців та робітників, становища робітників з'ясуємо суть понять «буржуа», «підприємець», «найманий робітник». Буржуазія – один із термінів для позначення того класу індустріального суспільства, який «володіє інструментами контролю над інвестиціями або грошовим капіталом, фізичними засобами виробництва (земля, фабрики та установи), робочою силою» [7]. У наукових колах термін «буржуазія» пов'язують з марксистським дискурсом, тому віддають перевагу терміну «підприємець». У сучасній науковій та юридичній літературі підприємцями називають людей, які займаються підприємництвом, тобто ведуть самостійну, ініціативу, систематичну, на власний ризик господарську діяльність з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Саме таке визначення підприємців і підприємництва міститься в статті 42 Господарського Кодексу України [5]. Наймані робітники – категорія людей, які живуть за рахунок того, що продають свою працю, наймаючись до власників виробництва.

Процес формування буржуазії, як у цілому в Російській імперії, так і на Правобережжі України, мав певні особливості й відрізнявся від західноєвропейського. По-перше, тут ця верства формувалася в умовах самодержавного політичного ладу. Зростаючи в умовах «навздогінної модернізації», вона була залежною не стільки від коливань на ринках сировини, капіталів, товарів, скільки від змін у політиці самодержавства. По-друге, поява підприємців на тій чи іншій території та їхня спеціалізація багато в чому визначалися загальним рівнем розвитку економіки, становищем конкретного регіону в системі всеросійського ринку. По-третє, буржуазія на Правобережжі України була багатоетнічною за своїм складом [13, с. 128].

Більшість радянських істориків вказували на те, що капіталісти зовсім не дбали про створення належних умов праці для робітників, а навпаки всіляко визискували робітників (підвищували норми виробітку, платили низьку заробітну плату, вводили систему штрафів). Але насправді це було не зовсім так. Щоб встояти у жорсткій конкурентній боротьбі як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, підприємці змушені були піклуватися про технічний прогрес, оскільки тільки на цій основі можна було радикально підвищити продуктивність заводів і знизити собівартість продукції, тим самим забезпечивши її збут [9, с. 31].

У період промислового розвитку ринкових відносин змінювалися шляхи, форми та інтенсивність становлення класу підприємців. У 60-ті роки XIX ст. було ліквідовано обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і містян. Підприємцем міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Аналіз матеріалів свідчить, що основним джерелом формування підприємницького прошарку в губерніях Правобережної України були: «обуржуазнене» польське й російське дворянство, яке перейшло на капіталістичні методи господарювання; купці, скупники, лихварі (звичай євреї і росіяни), котрі зуміли пристосуватись до нових економічних умов; заможні німецькі та чеські колоністи, українські селяни, які орієнтували своє виробництво на ринок і використовували найману робочу силу [13, с. 128-129]. Одночасно певним категоріям промисловців надавалася низка пільг. Не оподатковувалися борошномельні, олійні, цегельні, лісопильні та інші заклади, розташовані за межами міст. Усе це, з одного боку, сприяло ширшій участі у промисловому будівництві менш заможних прошарків суспільства, а з іншого, – підтримувало дворянське підприємництво, що на час реформи почало поступатися місцем купецькому [13, с. 32]. Так, у 1893 р. у Житомирі було видано свідоцтво на право займатися цегельним промислом селянину І. Царенко, а у Новоград-Волинському – міщанину П. Ковальському [2, арк. 48, 50].

Суспільно-економічна основа, що склалася у фабрично-заводській промисловості при умові збереження значних пережитків традиційного суспільства в економіці і передовсім у сільськогосподарському виробництві та політичній надбудові, позначилася на у формуванні класу підприємців. У місті й селі, як і в дореформений період, поряд з представниками великого капіталу продовжували співіснувати середні та дрібні підприємці, а в аграрному секторі, де існувала широка дрібнобуржуазна основа, вони навіть переважали [9, с. 32].

Провідну роль у нарощуванні обсягів виробництва на Волині відігравали сільські підприємці – поміщики, заможні селяни, які власність на землю зуміли використовувати з вигодою та отримувати прибуток як у виробництві сільськогосподарської продукції, так і в промисловості. Основним полем їхньої господарської діяльності були вирощування й переробка продукції сільського господарства, корисних копалин і деревини. Великі землевласники Терещенки, Потоцькі, Сангушки, Радзивілли та багато інших зуміли знайти найбільш прибуткові види господарської діяльності: вирощування зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю й заснування власних цукрових, винокурних, пивоварних та інших підприємств і млинів. Значних обсягів виробництва підприємці також досягли в деревообробній, скляній, фарфоровій, паперовій, цементній галузях промисловості [2, с. 22].

У Житомирському повіті власником цукрових заводів у м. Червоне та с. Коровінці був Ф. Терещенко, а у м. Андрушівка – М. Терещенко. На заводі у с. Коровінці в середньому працювало від 800 до 900 осіб, а річна заробітна плата становила 107 785 руб. [2, арк. 30]. Тож Терещенки одночасно з виробництвом сільськогосподарської продукції вкладали кошти у найбільш прибуткову галузь промисловості – цукрову. Багатопрофільна підприємницька діяльність давала можливість Терещенкам вести незбиткове господарювання, отримувати сталі прибутки, виживати у конкурентній боротьбі. Наявність промислових підприємств сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке постійно залежало від погодних умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової та інших галузей промисловості.

Вмілим підприємцями були Євстахій Сангушко та його син Роман, який господарював у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. і мав у власності 65 тис. 212 дес. землі. Свій маєток він перетворив на капіталістичну економію, в якій виробництво сільськогосподарської продукції поєднувалось з промисловою переробкою. Його підприємства займали провідну роль в галузі суконного виробництва, яке у першій половині XIX ст. заснував його батько. В Славути він мешкав постійно і був зацікавлений в економічному зростанні містечка. Ним були засновані чотири паперові фабрики (дві в самій Славути, а також в селах Комарівка і Сивки), які виробляли папір, картон різних сортів і були широко відомі на паперовому ринку України. Йому належали також винокурні заводи у містечку Білгородка, с. Михля, с. Цвітоха Заславського повіту і у цьому ж повіті млини у Заславлі, Славути та ін., 45 торгівельних закладів [15, с. 20].

Серед власників цукрових заводів у Волинській губернії були іноземці – німець І. Альбрехт (хлібобулочне виробництво), австрієць А. Грофман (цукрова промисловість) та ін. [2, 31 зв.]. Досить часто практикувалося передача цукрових заводів в оренду. Орендарями виступали як окремі особи, так і товариства. Особливо багато серед них було осіб юдейського віросповідання, оскільки євреям законодавство встановило обмеження у відкритті цукрових заводів. Щоб обійти дану перепону, євреї-підприємці вдавалися до оренди заводів. Це явище було досить поширене на Правобережній Україні [9, с. 33].

Пореформений період характеризувався поступовим втягуванням у підприємницьку діяльність інтелігенції. Незважаючи на невисоку питому вагу інтелігенції в загальній структурі підприємництва, можемо констатувати певний прогрес у темпах росту чисельності і значення цієї групи. В ній переважали представники інженерно-технічної інтелігенції, котрі володіли необхідними знаннями і практичним досвідом [9, с. 35].

Перевагу у динаміці соціального складу серед промисловців мали поміщики (40,5%), купці посідали другу позицію після великих землевласників (27,8%), за ними була друга група міщан (23,3%) і, нарешті, селян (2,3%) [9, с. 32]. Отже, до підприємництва залучалися активно ті стани, які мали для цього певні кошти. Такими станами виступали підприємливі поміщики та торговці.

Наявність коштів у купців спрощувала організацію виробництва, хоча на перешкоді довгий час була відсутність робочих рук. Лише поодиноким представникам із низів вдалося розірвати важкі пута кріпосної неволі, пробитися до лав більш-менш відомих промисловців. Шлях до статусу великого підприємця для цієї категорії населення був важкий і лише небагатьом вдавалося його пройти. Проте є досить багато прикладів дрібного і середнього підприємництва селян, які ставали власниками млинів, олійниць, крупорушок, салотопень, ткацьких та гончарних закладів тощо. Власниками їх виступали переважно вільні категорії селян – козаки, державні селяни-колоністи та інші. Частина з них, заробивши певні капітали на торгово-промисловій діяльності, прагнули переходити до інших суспільних верств – купецтва та міщанства.

Основна частина фабричних робітників України, що формувалася, вийшла безпосередньо з села. Проведена реформа 1861 р. призвела до обезземелення селянства і тим самим прискорила властивий ринку процес розкладу останнього. Саме обезземелене селянство і стало джерелом дешевої робочої сили для ринкової промисловості країни [8, с. 63].

Цукрозаводчики комплектували свої заводи робочою силою в основному за рахунок прийдешніх робітників. Робітники цукрових заводів поділялися на кваліфікованих і чорноробів. Перші становили незначну меншість і, як правило, були з місцевих робітників. Останні становили основну масу робітників і були в основному прийдешніми. Крім того, на цукрових заводах робітники поділялися на власне робітників і напівробітників. До останніх належали малолітні, до яких нерідко зараховували також і юнаків до 18, а інколи і до 20 років, жінки і малосильні. Вони одержували найменшу заробітну плату, а часто виконували ту саму роботу, що й дорослі робітники-чоловіки [10, с. 13]. Так, на цукровому заводі графа А. Потоцького в с. Кременчуки заробітна плата була всього три рублі на місяць [4, арк. 4 зв.].

Наймали робітників за допомогою агентів-вербувальників, яких розсилали по голодних і розорених районах. Вербували робітників агенти від заводів або підрядчики, які спеціально займалися цим промислом і мали від нього значні доходи. Вербували за такою системою: з місцевими робітниками складали «умови», звичайно усні, а з прийдешніми – письмові. З метою найбільш вигідних наймів робітників, вербувати починали задовго до виробничого сезону і якраз у такі місяці, коли робітник найбільше потребував грошей (час сплати податків або в розпал зими, коли хлібні запаси у бідноти вже закінчувалися). Селяни погоджувалися на всі умови вербувальника, який укладаючи договір, тут же видавав найнятим гроші на дорогу і задаток, що в три-три з половиною рази перевищував місячну заробітну плату, відбирав паспорти і виїжджав. Зважаючи на те, що робочий сезон на багатьох цукробурякових заводах тривав три-три з половиною місяці, легко зрозуміти, що багато робітників не встигали відробити одержані ними задатки і змушені були або залишатися після перероблення буряків на додаткові роботи, працювати наднормово або ж закріплюватися відразу на наступний сезон, звичайно, на тяжчих умовах. Бували і такі випадки, коли робітників, які не відробляли задатків, контора переводила на інший завод на свій розсуд [10, с. 14].

Становище робітників було ще гіршим, коли на роботу їх наймав підрядчик. Він виступав посередником між робітником та капіталістом і жив за рахунок робітників, а це означало що робітник отримував ще менше грошей. Так, у звіті волинського губернатора за 1873 р. знаходимо інформацію про волинського підрядчика, який розбагатів вербуючи селян Заславського повіту на роботу на цукровому заводі в м. Шепетівка [3, арк. 56].

Заробітна плата робітників була надзвичайно низька. Так, середня заробітна плата для робітників-чорноробів цукрових заводів на заводському утриманні становила шість-сім рублів, а для напівробітників – три-п'ять рублів за 30 робочих днів [10, с. 14]. Якщо припустити, що робітники не могли працювати щоденно, то зарплата була ще меншою.

Що ж до кваліфікованих робітників, до яких належали майстри, машиністи і апаратчики, то мінімальний щоденний заробіток майстрового складав один-два рублі. Тому можна стверджувати, що становище майстрових було набагато кращим за чорноробів.

Побутові умови робітників були важкими. Найняті сезонні робітники цукрових заводів містилися у перенаселених бараках. Велика скупченість, відсутність належних санітарних умов, доброякісної питної води та їжі, медичної допомоги ставали причиною хвороб та епідемій [14, с. 146].

Не кращим було становище робітників хлібобулочної промисловості. Проаналізувавши журнал засідань Волинського губернського по фабричним і заводським справам присутствія, маємо цінну інформацію про становище робітників декількох пекарень у Житомирі. Зокрема, в рапорті житомирського поліцеймейстера йдеться про письмову скаргу робітників пекарського виробництва на власників їх майстерень – М. Новака, Л. Сосника, Е. Бурдовського та ін. Останні, змагаючись між собою, змушують працювати робітників до 16 годин на добу. Згідно із законодавством робітники повинні працювати з 6 год. ранку до 18 год. вечора, виключаючи 30 хв. на сніданок та 1 год. 30 хв. на обід та відпочинок. Проте, у Житомирі на багатьох підприємствах робітники працюють набагато довше, що могло викликати страйки. Поліцеймейстер Житомира звернувся з проханням до Губернського по фабричним справам управління видати обов'язкові постанови для збереження життя і здоров'я робітників. З аналогічними проханнями зверталися робітники фабрики гнутих меблів. Губернське по фабричним справам управління вирішило взяти під особливий контроль всі підприємства [4, арк. 54]. Лише через рік було видано рішення цієї установи, в якому вказувалося про те, що на кожне підприємство буде направлена особа, яка контролюватиме виробничий процес. Зокрема, на 77 пекарень з кількістю робітників 101 було направлено лише 9 осіб, на 43 заводи гнутих меблів з 364 робітниками лише 11 [4, арк. 64-65 зв.].

Остання третина XIX ст. позначилася швидким розвитком промисловості на Правобережжі, в тому числі й на Волині. Це вимагало збільшення кількості найманих працівників, що відбувалося за рахунок кількох джерел.

Насамперед це селянство, як правило, українське. Недостатнє забезпечення селянських господарств землею, відсутність робочої худоби та інвентарю, податковий тиск змушували селян йти на заробітки до міст, містечок, де був значний попит на робочу силу [13, с. 129]. Процес формування промислових робітників відбувався й за рахунок розшарування в кустарній промисловості. Це джерело поповнення промислових робітників було досить важливим, так як воно дало для фабричної промисловості робітників, які вже мали певні виробничі навички. Такі джерела формування найманих робітників визначали їхню етнічну належність. На Волині наприкінці XIX ст. у загальній масі найманих робітників за чисельністю перше місце займали українці (майже 40 %), друге – євреї (трохи менше 35 %) [13, с. 130].

У процесі розвитку ринку і поширення машинної техніки, кустарне і ремісниче виробництво все більше відтісняються на задній план, причому з середовища кустарів і ремісників виділяється незначне число підприємців, а основна маса перетворюється у найманих робітників [8, с. 62]. Так було і в суконному виробництві. Дрібні підприємці, у цій галузі виробництва, як правило, належали до єврейської національності. Справа в тому, що суконні підприємства найчастіше спочатку створювали поміщики, а далі здавали їх в оренду, якою переважно займалися тут єврейські купці [11, с. 246].

Найбільш розповсюдженим засобом покарання на підприємствах були різноманітні штрафи. Оскільки, у Російській імперії ніякої системи штрафів не існувало, то розмір штрафу визначався власником підприємства. Робітники повинні були платити штрафи за найменші провини, як-от неуважність на робочому місці, тому іноді робітник віддав на штрафи половину, а то і весь заробіток.

Умови праці на підприємствах були важким. Застосовувалася жіноча і дитяча праця. Так, власник кондитерської фабрики «Франсуа» у м. Житомирі І. Корженевський звертався до губернського у фабричних справах присутствія з проханням не зараховувати його підприємство до фабричного типу, оскільки у нього працює п'ять робітників та три хлопчики [4, арк. 89].

На підприємствах робітникам дозволялося залишати роботу у двох випадках: коли помирала дружина робітника (або у робітниці чоловік) і коли підприємство припиняло свою роботу більш як на сім днів. В усіх інших випадках залишення підприємства вважалося «незаконним» і каралося, крім штрафу, ув'язненням терміном до одного місяця [10, с. 15].

Робітники протестували проти несприятливих умов праці й зловживань власників підприємств. Так, однією з форм протесту стало масове залишення роботи до кінця терміну контрактів. Найбільш поширеним це явище спостерігалося на будівництві залізниць і цукрових заводах, куди запрошувалися сезонні робітники з різних куточків України [14, с. 158].

У 1898 р. для дотримання порядку на підприємствах, запобігання страйків робітників та власне їхнього захисту була створена фабрична поліція. Напередодні Першої світової війни, у 1913 р. нею було складено протокол на власника Рокитнівського скляного заводу за не виплату робітникам зарплати грошима. Завод існував з 1896 р. і з цього часу робітники замість грошей отримували квитанції, за які в Рокитно нічого не можна було купити, тому робітники змушені були їхати купувати все необхідне в Сарни та Олевськ, а це вимагало додаткових затрат [4, арк. 141].

На початку XX ст. соціальне партнерство на Волині тільки зароджувалося. Прикладом може бути заходи соціального захисту, поширені серед робітників підприємств, які належали родині Сангушків. На паперовій фабриці у с. Понінки Заславського повіту робітники працювали у три зміни, а робочий день тривав 8 год. При фабриці працювала школа на 64 учні з вечірнім відділенням, тому більшість робітників були письменними. На фабриці була лікарня та крамниця, а одружені робітники могли отримати житло від власника [4, арк. 8-9]. Суконна фабрика у м. Славута була чи не єдиним підприємством, де робітники після виходу на пенсію отримували допомогу від 30 до 60 руб. на рік.

Першими актами в сфері трудових відносин у Російській імперії були «Положення про відносини між власниками фабричних установ та робітниками, працюючими по найму» 1835 р. та Положення Комітету міністрів «Про заборону фабрикантам призначати в нічні роботи малолітніх, які не досягли 12 років» від 1845 р., затверджені верховною владою. Ці акти можна віднести до перших фабричних законів, хоча вони носили переважно декларативний характер, не вказували, зокрема, на санкції за їхнє невиконання, не передбачали створення спеціальних наглядових органів. Вказані нормативні акти досить поверхово регулювали відносини між робітником та роботодавцем. Проте варто зазначити, що в історії Російської імперії чи не вперше була зроблена спроба створити фабричне законодавство, яке надалі стало підґрунтям формування фабричного (трудового) законодавства.

У 1882 р. при Міністерстві фінансів була заснована фабрична інспекція, яка мала наглядати за виконанням фабричного законодавства і стосунками між робітниками та підприємцями [18, с. 259]. У результаті з 1884 р. офіційна фабрично-заводська статистика розпочала щороку досліджувати кількісний та статеві-віковий склад робітників, а починаючи з другої половини 80-х років XIX ст., маємо цінне джерело відомостей про робітників цукрових заводів - звіти фабричних інспекторів [8, с. 63].

Відповідно до „Статуту про промисловість” найматися робітники на фабрично-заводські підприємства могли на визначений та невизначений термін або ж на час виконання роботи. За виконану роботу робітник повинен отримувати платню не рідше одного разу на місяць. Заборонялося брати гроші з робітників за надання медичної допомоги та за освітлення майстерень. Договір найму робітника з фабричним чи заводським керівництвом припинявся: за згодою двох сторін; після закінчення терміну найму; після завершенню роботи, яка зазначалася у договорі; через два тижні з моменту заяви однією із сторін про бажання розірвати договір; через обов'язок робітника виконувати військову службу.

Договір міг бути розірваним керівником підприємством в разі неявки робітника на роботу більше трьох днів без поважної та двох неділь з поважної причин та в разі появи інфекційної хвороби та неадекватної поведінки робітника. Робітник також мав право на розірвання договору внаслідок нанесення йому побоїв та тяжких ран; порушення умов проживання та харчування; в разі погіршення стану здоров'я та за потреби несення військової служби. До роботи на підприємствах не допускалися діти віком до 12 років. Особи у віці від 12 до 15 років не повинні були працювати більше восьми годин на добу. Жінки та підлітки (особи, віком від 15 до 17 років) не мали права працювати з дев'ятої години вечора до п'ятої години ранку на підприємствах, що виробляли бавовняні, полотняні, лляні, та змішані тканини [17, с. 2 350].

Власники підприємств повинні в 7-денний термін довести до відома фабричного інспектора про призначення керуючого фабрикою. Фабричне керівництво повинно мати іменний список робітників з зазначеним там місцем проживання та віком кожного робітника. Робітникам видавалася розрахункова книга, де зазначено було особисті дані, терміни найму, місце проживання, розмір платні, відрахування [17, с. 2 374].

Якщо робітники жили на території підприємства, то вони вносили спеціальну платню до фабричної інспекції. Досить часто платня була високою, а умови проживання для робітників незадовільні. Зокрема, на заводах графа А. Потоцького площа житлових приміщень була дуже малою [4, арк. 4-5 зв.].

До фабричного законодавства можна також віднести: Закони «Про шкільну освіту малолітніх, працюючих на фабриках, заводах і мануфактурах» від 1884 р., «Про заборону нічної праці неповнолітнім та жінкам на фабриках, заводах і мануфактурах» від 1885 р., «Про затвердження проекту правил про нагляд за фабричною промисловістю, про взаємні відносини фабрикантів та робітників та про збільшення кількості чинів фабричної інспекції» від 1886 р., «Положення про найм на сільські роботи» від 1886 р., «Про зміни постанов про працю малолітніх, підлітків та осіб жіночого полу на фабриках, заводах і мануфактурах та про поширення правил про працю та освіту малолітніх на ремісничі заклади» від 1890 р., «Про тривалість та розподіл робочого часу в закладах фабрично-заводської та гірської промисловості» [6, с. 6, 9]. Вже на початку ХХ ст. з'явилась низка нових фабричних законів, а саме: Закони «Про винагороду потерпілих від нещасних випадків робітників та службовців, а також членів їх сімей на підприємствах фабрично-заводської, гірської та гірничозаводської промисловості» та «Про заснування старост на промислових підприємствах» від 1903 р.

Вищезгадані закони регулювали особливості залучення до праці дітей і жінок; порядок початкової освіти малолітніх в дореволюційній Росії; істотні умови праці робітників, в тому числі порядок найму та звільнення робітників, укладення, припинення й розірвання договору найму, термін його дії, основні умови про заробітну плату і вирахування з неї; тривалість і розподіл робочого часу; питання компетенції і порядку діяльності органів, на які був покладений нагляд за виконанням фабричного законодавства; правовідносини, що пов'язані з винагородою робітників та службовців, потерпілих від нещасних випадків на підприємствах фабрично-заводської, гірської і гірничозаводської промисловості; сутність інституту фабричних старост і їх роль у фабричному житті» [12, с. 56].

В 1906 р. приймаються "Тимчасові правила про товариства та спілки". Їх реєстрація губернською або міською комісією по справам товариств. В професійні товариства та спілки мали можливість вступати тільки ті особи, які "займались в торгівельних та промислових підприємствах однаковими, однорідними чи такими, що мали між собою зв'язок роботами чи промислами, а також власники однорідних промислових чи торгівельних підприємств» [6, с. 48-49].

Останньою значною новацією в галузі фабрично-заводського законодавства була інкорпорація всього масиву законодавства в галузі трудових відносин в єдиний акт, в якому всі інкорпоровані закони були піддані мінімальній обробці та редагуванню [6, с. 10]. Цим актом став Статус промислової праці, який увійшов до другої частини тому ХІ Зводу законів Російської імперії. До цього Статуту не були включені лише окремі нормативно-правові акти, які регулювали працю людей і були віднесені до Статуту шляхів та сполучень, до Гірничого статуту, до Положення про наймання на сільські роботи тощо. Він став головним джерелом фабрично-заводського законодавства дореволюційної Росії [12, с. 57].

Отже, промисловий переворот спричинив зміни у структурі населення. Зростав кількісно і розширювався у соціальному відношенні підприємницький клас суспільства, зокрема – промисловий. До нього залучалися родовита шляхта і рядові поміщики, знатні купці і дрібні торговці, селянство, інженери, юристи, вчені, вчителі та лікарі. Саме цей клас підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, схильний до новаторства, став носієм соціального прогресу. Водночас формується робітничий клас, становище якого у різні проміжки часу було неоднозначним. Загальна динаміка стосунків між робітниками і підприємцями характеризувалася певною напруженістю. Однак наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. створюється соціальне законодавство, яке частково захищає інтереси робітників.

Джерела та література

1. Державний архів Житомирської області, ф. 65 «Житомирська реміснича управа. 1849-1902 рр.», оп. 1 (додатковий), спр. 11, 62 арк.
2. Державний архів Рівненської області, ф. 240 «Рівненський пивоварний завод акціонерного товариства «Бергшлюс», оп. 1, спр. 2, 67 арк.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України), ф. 442 «Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора», оп. 53, спр. 427, 57 арк.
4. ЦДІАК України, ф. 575 «Канцелярія Київського окружного фабричного інспектора, оп. 1, спр. 73, 398 арк.
5. Господарський Кодекс України [Електронний ресурс] // www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/436.15

6. Киселев И. Я. Трудовое право России: историко-правовое исследование / И. Я. Киселев. – М.: Норма, 2001. – 372 с.
7. Лазанська Т. І. Буржуазія / Т. І. Лазанська. – [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. – К.: Наукова думка, 2003
8. Москалюк М. М. До проблеми формування складу робітників у обробній промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Сумська старовина. – 2011 р. - № XXXV – С. 62-75.
9. Москалюк М. М. Становлення і роль підприємців у цукровій промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2014 р. – Вип. XXXIX. – С. 31-36.
10. Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників наприкінці XIX ст. / О. О. Нестеренко – К.: Видво АН УРСР, 1951. – 51 с.
11. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. Нестеренко. – АН УРСР. Ін-т економіки. – К.: Видво АН УРСР, 1959-1962. – Ч. 1-2. – Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. – 1962. – 580 с.
12. Олійник О. М. Історія розвитку трудових відносин в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні / О. М. Олійник // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип. 48. – С. 54-58.
13. Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття / Ю. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Випуск 6(74). – С. 116-134.
14. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)/О. П. Реєнт.– К.: Інститут історії України НАН України, 2003.– 340 с.
15. Романюк Н. Й. Діяльність підприємців у розвитку промисловості в сільській місцевості Київської, Волинської і Подільської губерній (друга половина XIX - початок XX ст.) / Н. Й. Романюк // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2013. – № 6. – С. 19-23.
16. Романюк Н. Й. Приватне землеволодіння в контексті підприємництва в умовах аграрних перетворень другої половини XIX – початку XX ст. / Н. Й. Романюк // Волинські історичні записки: збірник наукових праць – Житомир: Полісся, 2008. – С. 25-31.
17. Устав о промышленности // Полный свод законов Российской империи: В 2-х кн. – СПб.: Законоведение, 1911. – Кн. 1. – Т.11, ч.2. – С.2311-2387.
18. Фабрична інспекція // Енциклопедія історії України: Т. 10. Т – Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2013. – С. 259.

УДК 27-79(477)

Ірина Булига

INTER-ORTHODOX RELATIONS IN THE RIVNE REGION IN THE CONTEXT OF THE CHALLENGES OF MODERNITY

Сучасні міжправославні відносини у Волинському регіоні (Волинська, Рівненська, північ Тернопільської областей України) характеризуються різним ступенем напруженості. Особливою у цьому контексті є Рівненська область, де з незалеженням України такі конфлікти набули особливої специфіки.

Аналізуючи міжправославні відносини, з'ясовуються причини їх виникнення. Особлива увага автором концентрується довкола вузлових проблем цього конфлікту, зокрема конфлікті ідентичностей.

Автор наголошує, що найефективнішим засобом вирішення конфліктних питань у між православному середовищі має стати діалог (як не дебати, не суперечки, не заперечення, не переконання у чужій неправоті). Реалії православного життя сучасної Рівненщини показують складність і суперечливість цього процесу.

Ключові слова: діалог, міжправославні відносини, конфлікт, Рівненщина.

Современные межправославные отношения в Волынской области (Волынь, Ровенская, север Тернопольской области Украины) характеризуется разной степенью напряженности. Особой в этом контексте есть Ровенская область, где с обретением независимости Украины такие конфликты приобрели особую специфику.

Анализируя межправославные отношения, выясняются причины их возникновения. Особое внимание автором концентрируется вокруг узловых проблем этого конфликта, в частности конфликте идентичностей.

Автор отмечает, что наиболее эффективным средством решения конфликтных вопросов в православной среде должен стать диалог (как не дебаты, не споры, не отрицание, не убеждения в чужой неправоте). Реалии православной жизни современной Ровенской области показывают сложность и противоречивость этого процесса.

Ключевые слова: диалог, межправославные отношения, конфликт, Ровенская область.

Modern inter-Orthodox relations in Volhynia (Volyn, Rivne, the north of Ternopil regions of Ukraine) are characterized by varying degrees of intensity. Rivne region is particular in this context, because here such conflicts have got their own specificity with gaining the independence of Ukraine.

Analysing the inter-Orthodox relations, we investigate their causes. Special attention is focused on the key problems of the conflict. Among them the available in Ukrainian Orthodoxy conflict of identities is distinguished. One part of the